

УДК 342.722(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.4.04>

Станіслав Юрійович Іванов,

*кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;*

*<https://orcid.org/0000-0003-0166-9016>,
e-mail: stanislavivanov713@gmail.com*

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ХІХ СТ.

Досліджено визначальні особливості правового статусу національних меншин на території України у ХІХ ст. Проаналізовано низку правових актів, що впливали на окремі аспекти життя і діяльність національних меншин та визначали правове становище окремих національних груп на конкретно визначеній території їхнього перебування. На прикладі ґрунтовного аналізу наукової літератури та відповідних законодавчих актів сформульовано власну наукову позицію щодо проблеми, яка досліджується.

Ключові слова: німці, євреї, поляки, правовий статус, національність, національні меншини, законодавчий акт, іноземці.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Оскільки наша держава є багатоетнічною та багатонаціональною, її формування та розвиток тісно взаємопов'язані з упровадженням виваженої національної політики, яка має бути спрямована на забезпечення майбутнього гармонійного розвитку всіх етнічних спільнот, що проживають на території України. Проблема захисту прав національних меншин в Україні залишається вкрай актуальною, оскільки євроінтеграційний шлях, яким наша держава впевнено крокує, вимагає зосередження уваги на таких принципах, як рівність, толерантність і взаємоповага. Головним завданням держави у цьому випадку є створення комплексної програми, в якій містився б конкретний історико-правовий досвід як вітчизняних, так і закордонних експертів, що дозволило б забезпечити належне співіснування представникам різних народів на території України. Ключову роль у цій програмі буде відігравати відповідне оформлення правового статусу національних меншин, що гарантуватиме їм належний захист прав і свобод.

У сучасних умовах особливої актуальності набуває питання дослідження історії формування правового регулювання статусу національних меншин, які проживали в різних регіонах нашої держави.

Ґрунтовний аналіз правового статусу національних меншин, які проживали на українських землях у досліджуваній період, дозволить застосувати його позитивні елементи задля імплементації цього досвіду в сучасне законодавство України.

Стан дослідження проблеми

Зосереджуючи увагу на стані наукової розробки цієї проблематики, варто зазначити, що окремі питання статусу національних меншин та їх правового становища на території України в досліджуваній період були об'єктом дослідження у працях вітчизняних істориків та правників. Зокрема, слід виокремити таких дослідників, як Д. Багалій, І. Гуржій, Н. Полонська-Василенко, О. Реєнт, С. Плохій, В. Науко, С. Вітте, А. Скальковський, Г. Писаревський, О. Курило, І. Задерейчук, Я. Шевчук-Бела [1], І. Терлюк [2], О. Машкін та ін. Однак, незважаючи на це, в Україні не вистачає комплексних історико-правових досліджень із цієї проблематики, які б охоплювали весь спектр моментів, пов'язаних із визначенням правового статусу національних меншин на території України у XIX ст.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової статті є спроба продемонструвати ґенезу правового статусу національних меншин, які перебували на українських теренах у досліджуваній період і займалися різними видами господарської діяльності. *Завданнями* є: дослідити вплив загальноімперського та місцевого законодавства на окремі аспекти життя національних меншин; проаналізувати нормативно-правові та законодавчі акти, які визначали правове становище різних національних спільнот.

Наукова новизна дослідження

На основі наукового аналізу законодавства імперського періоду, яке регламентувало основні моменти визначення правового становища національних меншин на теренах України, виявлено особливості практичного застосування цих документів і продемонстровано низку визначальних організаційно-правових проблем, з якими зіштовхувалися представники різних народів під час втілення гарантованих їм державою привілеїв.

Виклад основного матеріалу

З XIX ст. у дипломатичних відносинах між різними державами все частіше постає питання щодо захисту прав національних, етнічних, релігійних, культурних та мовних меншин. Щодо визначення самих термінів «національність» і «національна меншина» існують певні труднощі, пов'язані з тим, що більшість науковців, зокрема Л. Гумилович, вважали ці поняття в галузі державознавства хиткими і невизначеними [3, с. 142]. З цим погоджувався і Г. Єллінек, який у своїх працях акцентував увагу на тому, що під час визначення цих

понять важко виокремити загальний стійкий об'єктивний критерій [4, с. 75]. Водночас можна виділити окремі ознаки поняття «національна меншина» – це етнічна, національна група людей, об'єднаних за релігійними та мовними ознаками, які відрізняються від ознак домінуючої національності на території окремої незалежної держави. Впродовж досліджуваного періоду визначальними чинниками у виокремленні поняття меншості виступали саме етнічні та мовні характеристики.

З XIX ст. на теренах України починають відбуватися вагомі політичні й соціальні зміни, які стали наслідком нової геополітичної ситуації, що склалася у Східній і Центральній Європі. Після ліквідації Кримського ханства та поділу Речі Посполитої, до складу яких входила значна кількість українських земель, у складі Російської імперії опинилися Південна та Правобережна Україна, а пізніше й Бессарабія.

Після завершення процесу інкорпорації нових територій до складу імперії розпочинається етап заселення цих земель новими переселенцями. Імперський уряд прагнув перетворити південні новоанексовані землі на одне з ключових джерел надходжень до державного бюджету, саме тому першими переселенцями на цих землях стали військові, як чинні, так і відставники [2, с. 312].

На території Правобережжя ситуація розвивалася подібним чином, оскільки одразу розпочалося впровадження загальноімперських порядків. Загалом основними напрямками імперської етнічної політики на нових територіях стали: русифікація, ігнорування національно-культурних проблем місцевих етносів, придушення всіляких проявів автономістського чи визвольного рухів [5, с. 395].

Правове становище національних меншин на території тогочасної України визначалося законодавчими документами імперії, а також наказами та розпорядженнями місцевої влади. Варто відмітити, що на початку XIX ст. на українських землях, що перебували у складі імперії, чисельність єврейського населення становила більше 2 млн осіб., що було близько 7,5 % від загальної чисельності населення. В окремих губерніях, наприклад Херсонській, цей показник становив 12 % [6, с. 314].

Вже під час короткотривалого правління Павла I було покладено початок формування законодавства щодо становища євреїв. У 1802 р. за розпорядженням Олександра I було засновано комітет для облаштування євреїв, діяльність якого була направлена на сприяння облаштуванню життя єврейського населення на територіях, отриманих від Польщі [7]. У наступному році до складу комітету було запрошено представників від єврейських общин для надання консультацій стосовно їхніх потреб. Крім представників інтересів єврейських общин, до складу першого комітету увійшли Г. Державін, В. Зубов, сенатор

граф С. Потоцький та заступник міністра внутрішніх справ князь А. Чарторийський. Основним напрацюванням комітету стало вироблення і затвердження імператором у 1804 р. Положення про облаштування євреїв. Документ містив 54 параграфи, об'єднані в окремі розділи; це був фактично перший систематизований і сформований акт законодавства імперського уряду, який стосувався євреїв і здебільшого мав ліберальний характер. Відповідно до цього акта єврейському населенню надавалося право здобувати освіту в російських навчальних закладах: гімназіях, народних училищах, університетах. Крім того, за власним бажанням вони могли створювати власні єврейські школи.

У цілому положення 1804 р. торкалося майже всіх сфер життя єврейської громади, воно ділило їх на 4 групи (міщани; купці; землероби; фабриканти та ремісники), дозволяло селитися поза межами смуг осілості, яка на той час включала 12 губерній, а також зберігало право на свободу віросповідання [8, с. 19–20]. Однак повній реалізації цього положення в житті завадили війни проти Наполеона та зміни світоглядного вектора Олександра I.

Більш послідовно втілено на практиці було Положення про євреїв від 31 травня 1835 р. Згідно із цим документом євреї отримали право селитися у 15 губерніях імперії, які входили до смуги осілості¹. Крім того, документ було доповнено пунктами Закону про стани 1857 р., який дозволяв євреям селитися поза межами смуги осілості [9, с. 47].

Варто зазначити, що імперська політика стосовно єврейської національної меншини упродовж XIX ст. ґрунтувалася на впровадженні різного виду правообмежень і заборон. Зокрема, діяли обмеження, відповідно до яких представників єврейської національності не допускали до державної служби до 1835 р. Певні послаблення розповсюджувалися лише на працівників медичної галузі, а у 1882 р. євреям-медикам було дозволено займати посади військових лікарів, але у межах 5 % від норми [9, с. 48]. Крім того, з 1827 р. на єврейське населення розповсюджувалася рекрутська повинність у значно жорсткішій формі, ніж для представників християнського віросповідання.

Під час ліберальних реформ 60–70-х рр. XIX ст. відбулися певні позитивні зміни для єврейського населення, зокрема вони отримали політичні права. Відповідно до судової і земської реформ 1864 р. вони здобули право обиратися та бути обраними до земств і на посади судових присяжних засідателів. У 1870 р. було затверджено

¹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649–1873: извлечения из Полных собраний Законов Российской империи. СПб., 1874. 839 с.

Міське уложення, яке надавало право представникам єврейської національності обирати депутатів до міських дум.

Однак це тривало недовго. Вже Судовий статут 1877 р. обмежував права євреїв здійснювати обов'язки присяжних, а саме їх кількість у списках присяжних не повинна була перевищувати у відсотковому відношенні чисельність євреїв, проживаючих у цьому повіті. Крім того, представникам єврейського населення було закрито доступ до посад старших присяжних засідателів. У судових справах, в яких розглядалися злочини, скоєнні проти віри, участь присяжних євреїв також була заборонена. У 1884 р. Державна Рада своїм рішенням розповсюдила таку заборону на Полтавську, Таврійську, Катеринославську, Херсонську губернії [10, с. 68].

Наприкінці XIX ст. процес обмеження у правах єврейського населення продовжував набирати обертів. У травні 1882 р. Н. Ігнат'єв, який обіймав посаду міністра внутрішніх справ, видав тимчасові правила про євреїв, що обмежували їх у правах селитися поза містами і містечками, забороняв брати в оренду нерухоме майно і займатися торгівлею у святкові дні [11, с. 15]. У цьому ж році відповідно до нового міського уложення представники єврейського купецтва були позбавлені виборчих прав, винятком були лише купці першої гільдії.

Що стосується представників німецької національної меншини, то їх правовий статус почав формуватися на українських теренах імперії ще наприкінці XVIII ст. й остаточно утвердився в XIX ст. У 1800 р. Державний сенат запропонував імператору створити Контролю опікунства новоросійських іноземних поселенців. Це було зроблено з метою забезпечення більш ефективного управління і контролю за колоніями іноземців¹. У липні цього ж року була створена відповідна Інструкція Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців, яка обґрунтовувала правовий статус цієї Контори². Згідно з інструкцією Контора отримала право здійснювати керівництво над усіма південноукраїнськими колоніями. Отже, німецькі колонії виводилися з підпорядкування губернської влади.

20 лютого 1804 р., під час перебування при владі Олександра I, німців усіляко заохочували до колонізації України шляхом надання їм вільних наділів землі для користування та звільнення їх від оподаткування.

22 березня 1818 р. було засновано спеціальний Опікунський Комітет про колоністів Південного краю у Херсоні. Разом з ним було

¹ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19372.

² Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Собр. 1. Т. 26. № 19492.

затверджено Положення про головне управління колоністів південного краю»¹, яке визначало статус, структуру, функції і повноваження цього комітету. Відповідно до Положення Опікунський комітет мав більші повноваження у сфері контролю за життєдіяльністю німецьких колоній і міг використовувати засоби адміністративного впливу. Слід відмітити, що одним із головних повноважень було право на участь у здійсненні судочинства у справах іноземних колоністів.

У 1857 р. було ухвалено Статут про колонії іноземні в імперії [12, с. 20]. Відповідно до цього документа повноваження Опікунського комітету залишалися незмінними і були спрямовані на комфортне облаштування іноземних переселенців, сприяння їм у розвитку сільського господарства, промисловості тощо. Крім того, були розширені і контрольно-наглядові повноваження Комітету. Зокрема, йому надавалося право здійснювати слідчі дії, надавати дозвіл чи заборону на виїзд колоністів закордон, розглядати цивільні судові справи, стягувати штрафи за порушення законодавства, розглядати апеляції судів, нижчих за інстанцією. У майбутньому до Статуту вносилися окремі доопрацювання, але він продовжував діяти до 1871 р.

Масове переселення іноземних колоністів розпочинається у другій половині XIX ст., що насамперед сприяло скасуванню кріпацтва, проведенню економічних реформ, стрімкому розвитку промисловості і залізничного транспорту, урбанізації тощо. Так, наприклад, після ліквідації кріпосництва був ухвалений Закон про передачу в оренду іноземцям поміщицьких земель терміном до 36 років, водночас скасування пільг для іноземців у Царстві Польському спричинило суттєве зростання кількості німецьких колоністів у Волинській губернії [13, с. 43]. Варто зазначити, що імперське керівництво створювало сприятливі умови для успішної адаптації німецьких емігрантів. Їх звільняли від сплати податків, несення військової служби, видавали пільгові позики на придбання нерухомості тощо. Німецькі колоністи були дуже працездатними, вони впроваджували у власних господарствах прогресивні методи введення сільського господарства, використовували продуктивні знаряддя праці, застосовували добрива тощо.

Однак наприкінці XIX ст. через агресивну зовнішню політику Німеччини на міжнародній арені лояльність імперської влади до німців перетворюється на переслідування та введення низки економічних обмежень. У 1881 р. за наказом генерал-губернатора Південно-Західного краю О. Дрентельна була сформована комісія, в обов'язки якої входило вести нагляд за діяльністю німецьких колоністів. Внаслідок

¹ Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Собр. 1. Т. 16. № 11879.

роботи цієї комісії було ухвалено рішення про шкідливість подальшого переселення німців до Подільської, Київської та Волинської губерній [14, с. 80].

Стосовно польської національної меншини законодавчі напрацювання імперської влади того періоду визначалися безпосередньою діяльністю польської шляхти. Зокрема, повстання 1830–1833 та 1863 років призвели до того, що початкова лояльність трансформувалася в обмеження та дискримінацію в економічному, політичному, релігійному і національно-культурному житті поляків. Так, наприклад, після повстання 1830–1831 рр. виходять укази щодо конфіскації маєтків учасників повстання та Указ Сенату «Про розбір шляхти в Західних губерніях і про облаштування цього роду людей», тобто формувалися комісії для перегляду підтвердження отримання статусу шляхтича¹.

Хоча у середині XIX ст., за часів Олександра II, відбувається певне послаблення тиску на поляків у вигляді заборони конфіскації земель в осіб, які брали участь у повстанні 1831 р., цей факт був радше винятком із негативної тенденції.

Нова хвиля антипольських законодавчих актів виходить після повстання 1863 р., коли полякам на Правобережжі було заборонено вести навчання польською мовою, їх масово звільняли з органів місцевої влади, відбирали земельні ділянки. Наприкінці XIX ст. ухвалюються закони «Про встановлення правил відносно купівлі у власність, застави й оренди у дев'яти Західних губерніях земельних наділів, розташованих поза містами і містечками» 1884 р., «Про обмеження селянам католицького віросповідання права придбання земельної власності у дев'яти Західних губерніях» та ін. [14, с. 114].

Загалом імперська влада всіляко сприяла процесу міграції на терени Правобережжя етнічних росіян і підвищувала соціальну напругу в регіоні, тим самим послаблюючи польський національно-визвольний рух і тенденцію до формування етнічних політичних сил.

Отже, правовий статус національних меншин на території України впродовж досліджуваного періоду був не набагато кращим за правове становище місцевого населення. Однак упродовж XIX ст. для національних меншин діяли певні пільги, зокрема щодо отримання земельних наділів, вони мали право в деяких випадках зберігати власні культурні традиції, вірування та звички і могли прожити власними колоніями-поселеннями, звільнялися від несення військової служби, мали податкові пільги тощо.

¹ Полное собрание законов Российской империи. Т. VI. № 4869.

Висновки

Таким чином, упродовж XIX ст. була напрацьована законодавча база, яка регулювала правовий статус національних меншин на території України. Серед законодавчих документів того періоду варто виокремити Положення про облаштування євреїв, Положення про євреїв, Інструкцію Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців, Статут про колонії іноземні в імперії, Закон «Про передачу в оренду іноземцям поміщицьких земель терміном дії до 36 років» та ін. Законодавство змінювалося залежно від ставлення імперської влади до тих чи інших подій в імперії і коливалося від надання всебічного сприяння та підтримки до стриманого ставлення, а інколи і до відвертого переслідування, запровадження економічних обмежень, проведення конфіскацій наданих земель тощо, як було у випадку з представниками єврейської, німецької і польської національних меншин. Зараз чітко виважена державна національна політика щодо національних меншин та гарантування забезпечення їхніх прав і свобод дозволить забезпечити нашу країну від різних проявів регіонального сепаратизму і сприятиме збереженню її унітарності.

Список бібліографічних посилань: 1. Шевчук-Бела Я. В. Правове становище національних меншин півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 20 с. 2. Терлюк І. Я. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального і політико-правового статусу. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2015. Вип. 51. С. 303–324. 3. Гумплович Л. *Общее учение о государстве*. СПб., 1910. 516 с. 4. Еллинек Г. *Общее учение о государстве*. СПб., 1903. 752 с. 5. Поліщук Ю. М. Зовнішні та внутрішні чинники етнічної політики Російської імперії на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2012. Вип. 2 (58). С. 393–407. 6. Котляр Ю. *Образование и культура сельского еврейского населения юга Украины в первой трети XX века // Еврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. : зб. матеріалів X міжнар. наук. конф. (м. Київ, 28–30 серп. 2002 р.)*. Київ : Ін-т Юдаїки, 2003. С. 314–319. 7. Козлитин Г. А. *Правовое положение евреев Российской империи (конец XVIII – XIX в.)* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ростов н/Д, 2004. 23 с. 8. Щербак Н. О. *Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст.* *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 16–26. 9. Морозова А. В. *Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.* Київ, 2009. 300 с. 10. *Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред. А. Фінберг, В. Любченко*. Київ : Дух і Літера, 2005. 440 с. 11. Дубінець С. *Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України (кінець XIX – поч. XX ст.)*. *Наукові праці*

історичного факультету Запорізького державного університету. 2000. Вип. 12. С. 14–20. **12.** Каненберг-Сандул О. К. Устав о колониях иностранцев в Российской империи 1857 года: историко-правовой анализ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Вип. 92 (1). С. 20–22. **13.** Дребот В. Адміністративно-правове регулювання німецької колонізації на правобережній Україні у XVIII – середині XIX ст. *Волинські історичні записки*. 2010. Т. 5. С. 38–44. **14.** Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

Надійшла до редакції 05.10.2022

Прийнята 23.10.2022

Ivanov S. Yu. Legal status of national minorities on the Ukrainian territory in the 19th century

The peculiarities of the formation and development of legal status of national minorities, who were on Ukrainian territory during the studied period and were engaged in various types of economic activity, as well as the influence of the general imperial and local legislation on certain aspects of the life of national minorities, have been investigated.

The regulatory and legislative acts that determined the legal status of various national communities have been analyzed. The conditions and circumstances under which the process of forming the legal status of national minorities on the territory of Ukraine took place during the 19th century have been shown in general terms. Changes in imperial legislation have been demonstrated depending on the attitude of the current government to certain events in the empire, which ranged from providing comprehensive assistance and support to a restrained attitude, and sometimes to open persecution, introduction of economic restrictions, confiscation of granted lands, etc. This was the case with representatives of the Jewish, German and Polish national minorities.

Particular attention has been paid to such legislative documents of various levels as the Regulations on the settlement of Jews, the Regulations on Jews, the Instruction of the Office of Guardianship of Novorossiysk foreign settlers, the Statute on foreign colonies in the empire, the Laws "On the lease of landed property to foreigners for up to 36 years", "On restricting the right of Catholic peasants to acquire land property in nine Western provinces", "On the analysis of the gentry in the Western provinces and on the arrangement of this kind of people", Regulations on the Main Department of Colonists of the Southern Territory, etc. It has been shown that the imperial power fully supported the actions aimed at the gradual assimilation and Russification of national communities, increased social tension, thereby weakening the tendency of the formation of national political forces.

Key words: Germans, Jews, Poles, legal status, nationality, national minorities, legislative act, foreigners.

